

Legal jurisprudence Investigation of the Impact of the Right to Enjoy a Healthy Environment on Economic Development

Saeed Yazdanpanah¹, Mohammadbagher Fijan^{2*}

1.Master's Student in Private Law, Department of Law, Nourabad Mamasani Branch, Islamic Azad University, Nourabad Mamasani, Iran.

2.Assistant Professor Private Law, Department of Law, Nourabad Mamasani Branch, Islamic Azad University, Nourabad Mamasani, Iran.

ARTICLE INFORMATION

Article Type: Original Research

Pages: 55-74

Article history:

Received: 3 Apr 2023

Edition: 28 Apr 2023

Accepted: 9 Jun 2023

Published online: 23 Dec 2023

Keywords:

Right, healthy environment, economic development, sustainable development.

Corresponding Author:

Mohammadbagher Fijan

Address:

Iran, Nourabad Mamasani, Islamic Azad University, Nourabad Mamasani Branch, Department of Law.

Orchid Code:

0000-0002-9052-6019

Tel:

07142532944

Email:

mohammad_fiji@yahoo.com

ABSTRACT

Background and Aim: Economic development is one of the goals of various countries, the efforts to achieve it have generally been associated with environmental destruction. This has faced a fundamental challenge to the right to a healthy environment as one of the environmental rights. The purpose of this article is to examine this important issue, from the point of view of jurisprudence and law, how is economic development affected by the recognition of the right to a healthy environment? In other words, what effect does the right to a healthy environment have on economic development?

Materials and methods: This article is descriptive and analytical. The materials and data are also qualitative and data collection has been used.

Ethical considerations: In the present paper, the originality of the text, honesty and trustworthiness are respected.

Results: The findings indicate that the right to a healthy environment is accepted in jurisprudence and law. The right to a healthy environment has led to the formation of the concept and, more precisely, a theory called sustainable development, according to which, economic development must be carried out along with environmental issues and protection of environmental elements.

Conclusion: In Iranian law, sustainable development has been emphasized as a result of the impact of the right to a healthy environment on economic development; A matter that has been emphasized in jurisprudence in the shadow of simultaneous attention to the use of nature and at the same time its protection.

Cite this article as:

Yazdanpanah S, Fijan M. *Legal jurisprudence Investigation of the Impact of the Right to Enjoy a Healthy Environment on Economic Development*. Economic Jurisprudence Studies. 2023.

فصلنامه مطالعات فقه اقتصادی، دوره پنجم، شماره چهارم، زمستان ۱۴۰۲

بررسی فقهی حقوقی تأثیر حق برخورداری از محیط زیست سالم بر توسعه اقتصادی

سعید یزدان پناه^۱، محمدباقر فیجان^{۲*}

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق خصوصی، گروه حقوق، واحد نورآباد ممسنی، دانشگاه آزاد اسلامی، نورآباد ممسنی، ایران.

۲. استادیار گروه حقوق خصوصی، گروه حقوق، واحد نورآباد ممسنی، دانشگاه آزاد اسلامی، نورآباد ممسنی، ایران.

چکیده

زمینه و هدف: توسعه اقتصادی یکی از اهداف کشورهای مختلف است که تلاش برای تحقق آن عموماً با تخریب محیط زیست همراه بوده است. این امر، حق بر محیط زیست سالم را به عنوان یکی از حقوق زیست محیطی را با چالش اساسی مواجه کرده است. هدف مقاله حاضر بررسی این موضوع مهم است که از منظر فقه و حقوق، توسعه اقتصادی تحت تأثیر به رسمیت شناخته شدن حق بر محیط زیست سالم به چه صورت است؟ به عبارتی، حق برخورداری از محیط زیست سالم چه تأثیری بر توسعه اقتصادی دارد؟

مواد و روش‌ها: روش مقاله حاضر توصیفی تحلیلی است. مواد و داده‌ها نیز کیفی است و از فیش‌برداری در گردآوری مطالب و داده‌ها استفاده شده است.

ملاحظات اخلاقی: در این مقاله، اصالت متن، صداقت و امانت‌داری رعایت شده است.

یافته‌ها: یافته‌ها بر این امر دلالت دارد که در فقه و حقوق، حق بر محیط زیست سالم پذیرفته شده است. حق بر محیط زیست سالم سبب شکل‌گیری مفهوم و به عبارت دقیق‌تر نظریه‌ای تحت عنوان توسعه پایدار شده است که مطابق آن، توسعه اقتصادی باید در کنار رعایت مسائل زیست محیطی و حفاظت از عناصر محیط زیست صورت گیرد.

نتیجه: در حقوق ایران نیز بر توسعه پایدار به عنوان نتیجه تأثیر حق محیط زیست سالم بر توسعه اقتصادی تأکید شده است؛ امری که در فقه نیز در سایه توجه هم‌زمان به بهره‌گیری از طبیعت و در عین حال حفاظت از آن مورد تأکید قرار گرفته است.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

صفحات: ۷۴-۵۵

سابقه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۱۴

تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۰۲/۰۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۳/۱۹

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۰/۰۲

واژگان کلیدی:

حق، محیط زیست سالم، توسعه اقتصادی، توسعه پایدار.

نویسنده مسئول:

محمدباقر فیجان

آدرس پستی:

ایران، نورآباد ممسنی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد نورآباد ممسنی، گروه حقوق.

تلفن:

07142532944

کد ارکید:

0000-0002-9052-6019

پست الکترونیک:

mohammad_fiji@yahoo.com

۱. مقدمه

در دنیای امروزی، تلاش برای رسیدن به توسعه اقتصادی در سایه استفاده نادرست از منابع طبیعی و رعایت نکردن الگوی صحیح مصرف محیط زیست به شدت مورد تهدید قرار گرفته است. رقابت برای توسعه اقتصادی در بستری جهانی شدن اقتصاد، باعث تأثیر فزاینده بازارهای بین‌المللی شده و با وارد کردن فشارهای تازه بر منابع طبیعی و اکوسیستم‌ها و توسعه سطوح ناپایدار مصرف، ساختارهای اقتصاد کلان و سیاست‌های ملی را تغییر داده است (نیامیری، ۱۳۸۹، ۳۲). که نتیجه آن بهره‌برداری بی‌رویه از منابع طبیعی همراه با تخریب محیط‌زیست بوده است. انواع آلودگی‌های صوتی، شیمیایی، آب، خاک، هوا و... دستاورد این بهره‌برداری بی‌رویه انسان از محیط پیرامونی‌اش است. آمارها نشان می‌دهند که آلودگی هوا سالانه موجب مرگ و میر سه میلیون نفر در جهان می‌شود. به گزارش وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی بیش از ۹۰ درصد مرگ و میرهای ناشی از آلودگی هوا در کشورهای در حال توسعه به علت آلودگی هوا در فضای بسته عارض می‌شود (نیامیری، ۱۳۸۹، ۳۶). از این رو حفاظت و نگهداری از محیط زیست به یکی از مهم‌ترین معضلات و دغدغه‌های انسان‌ها تبدیل شده است. در سایه توجه به محیط زیست، حق بر محیط زیست سالم نیز به عنوان یکی از انواع حقوق زیست محیطی اهمیت فزاینده‌ای پیدا کرده است. حق بر محیط زیست سالم نقش مهمی در تضمین سلامتی انسان و زندگی عاری از آلودگی خواهد داشت. چنین رویکردی «رابطه بین محیط زیست و حقوق بشر» را به ذهن متبادر می‌نماید، زیرا حمایت قانونی از حقوق بشر می‌تواند وسیله‌ای

جهت رسیدن به حفاظت از محیط زیست باشد. مسئله اما اینجاست که توسعه اقتصادی که عمدتاً با تخریب و بهره‌برداری بی‌رویه و در بسیاری موارد غیر اصولی از محیط زیست و طبیعت همراه است با حق بر محیط زیست سالم چگونه قابل جمع است؟ به عبارت دقیق‌تر، از منظر فقه و حقوقی، حق بر محیط زیست سالم چه تأثیری بر توسعه اقتصادی دارد؟ بررسی این موضوع از این جهت اهمیت دارد که ایران نیز از جمله کشورهای در حال توسعه است و در عین با مشکلات زیست محیطی متعددی مواجه است که در فرایند توسعه نیازمند توجه است، به نحوی که حق برخورداری از محیط زیست سالم زایل نگردد. در خصوص حق بر محیط زیست سالم پژوهش‌های متعددی انجام شده است: علی‌مشهدی و اسماعیل کشاورز در مقاله‌ای به بررسی مبانی فلسفی حق بر محیط زیست سالم، مجله: پژوهشنامه حقوق اسلامی پرداخته‌اند (مشهدی، کشاورز، ۱۳۹۱). نادر میرزاده و سیما سپهریفر نیز در مقاله‌ای، تعامل حق بر محیط زیست سالم و حق بر بهداشت را بررسی کرد (میرزاده، سپهریفر، ۱۳۹۲). همچنین رامین رضایی در مقاله‌ای، جایگاه و ماهیت حق بر محیط زیست سالم در حقوق بشر بین‌الملل را مورد بررسی قرار داده است (رضایی، ۱۳۹۷). در مقاله حاضر اما تلاش شده به بررسی این سوال پرداخته شود که حق بر محیط زیست سالم چه تأثیری بر توسعه اقتصادی دارد؟ فرضیه مقاله نیز بدین شکل قابل طرح است که تحت تأثیر حق بر محیط زیست سالم، مفهوم و نظریه توسعه پایدار شکل گرفته است که در فقه و حقوق ایران پذیرفته شده است. به همین منظور ابتدا حق بر محیط زیست سالم در فقه و حقوق بررسی شده سپس، توسعه پایدار

به عنوان نتیجه و برآیند تأثیر حق بر محیط زیست سالم بر توسعه اقتصادی از منظر فقه و حقوق تبیین و تحلیل شده است.

۲. مواد و روش‌ها

روش مقاله حاضر توصیفی تحلیلی است. مواد و داده‌ها نیز کیفی است و از فیش‌برداری در گردآوری مطالب و داده‌ها استفاده شده است.

۳. ملاحظات اخلاقی

در این مقاله، اصالت متن، صداقت و امانت‌داری رعایت شده است.

۴. یافته‌ها

یافته‌ها بر این امر دلالت دارد که در فقه و حقوق، حق بر محیط زیست سالم پذیرفته شده است. حق بر محیط زیست سالم سبب شکل‌گیری مفهوم و به عبارت دقیق‌تر نظریه‌ای تحت عنوان توسعه پایدار شده است که مطابق آن، توسعه اقتصادی باید در کنار رعایت مسائل زیست محیطی و حفاظت از عناصر محیط زیست صورت گیرد.

۵. بحث

۵-۱. حق بر محیط‌زیست سالم از منظر فقه

در فقه، قواعد مختلفی مانند قاعده لاضرر، احترام به اموال و اصل منع سوء استفاده از حق وجود دارد که بر حق بر محیط زیست سالم دلالت دارد. بر اساس قاعده لاضرر، ممانعت از حق بر داشتن محیط زیست سالم، به منزله وارد آوردن ضرر به دیگران است. در مورد مفاد قاعده «لاضرر» بین فقها بحث‌های مبسوط و طولانی وجود داشته است (موسوی خمینی، ۱۳۸۵، ۱۶۳؛ فاضل نراقی، ۱۴۰۸، ۲۳۰). درباره مفهوم ضرر برخی آن را ضد نفع (فیروزآبادی، بی‌تا، ص ۷۵؛ ابن منظور، ۱۴۰۹، ۳۲۶) و برخی دیگر عدم نفع و گروهی نقض در

حق (طریحی، ۱۳۶۷، ۳۷۳)، و دیگران سوء حال تفسیر نموده‌اند. راغب اصفهانی پس از آن که ضرر را به سوء حال معنا می‌کند، می‌نویسد: سوء حال ممکن است، به خاطر قلت علم و فضل، در نفس انسان باشد یا به خاطر فقدان عضو یا نقص آن در بدن است یا ناشی از نداشتن مال و آبرو است. به هر حال ضرر عبارت است، از دست دادن آنچه را که انسان دارا است اعم از نفس یا عرض یا مال یا اعضاء بدن و هر چیز مفید دیگر (راغب اصفهانی، ۱۴۲۲، ج ۲، ۴۵۳). از دید برخی از فقها، چنین ضرر «نقصی است در مال یا آبرو یا جان یا در شانی از شئون او که بعد از اصل وجود و هستی برای او مطرح است» (بجنوردی، ۱۳۷۱، ج ۱، ۱۷۸) بر این اساس لاضرر، انواع ضرر شامل ضرر به آبرو، مال و جان را شامل می‌شود. قاعده لاضرر که در مسئله حفاظت از محیط زیست و جلوگیری از تخریب آن کاربرد دارد، مبنای فقهی استواری برای حق برخورداری از محیط زیست سالم به شمار می‌رود و بنابر آن، هرگونه تصرف و تغییر در جامعه انسانی و طبیعت که موجب تضییع حقوق دیگران شود، از نظر اسلام ممنوع و مردود است. در شریعت اسلام به ویژه قرآن کریم آیاتی پیرامون محیط زیست وجود دارد که حکایت از مالکیت حقیقی خداوند بر منابع زیست محیطی دارد و این که خداوند، محیط زیست را در اختیار بشر قرار داده تا در حد نیاز استفاده کند. بنابراین حق انسان بر زمین در برخی موارد که با محیط زیست در تعارض قرار می‌گیرد محدود می‌گردد (افتخار جهرمی؛ رضایی، ۱۳۹۵). قرآن کریم بر ممنوعیت فساد، تخریب و ضرر بر روی زمین تأکید نموده است: «هرگز در زمین دنبال فساد نباش که خداوند مفسدان را دوست ندارد» (قصص، ۷۷). مطابق تفسیر برخی از

مفسرین، تخریب محیط زیست از مصادیق بارز فساد انگیزی در روی زمین است (قرطبی، ۱۴۰۵، ۲۶۶؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ۴۱۳). «فساد، هر نوع مصیبت و بلایی است که نظام آراسته و صالح جاری در عالم را بر هم زند و تفاوتی نمی‌کند که مستند به سوء اختیار آدمیان نظیر جنگ، ناامنی از قبیل حوادث طبیعی مانند زلزله، خشک‌سالی و قحطی.. باشد یا خیر» (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۸، ۲۳).

قاعده احترام اموال از دیگر قواعدی است که بر حق برخورداری از محیط زیست سالم در فقه دلالت دارد. این نظریه که ریشه در آموزه‌های فقهی دارد، برآمده از روایت مشهوری است مبنی بر اینکه «حرمت داشتن مال یک مسلمان همچون حرمت خون و جان او است در این نظریه «محیط زیست» و تمامی عناصر آن در دسته «اموال» قرار گرفته و تابع احکام فقهی و حقوقی حمایت از اموال است. لازمه احترام اموال این است که اولاً، خسارتی وارد نشود و ثانیاً، نباید این مال به هدر رود. روایات دلالت بر احترام مال مسلمان و در نتیجه دلالت بر حرمت تکلیفی و وضعی و ضمان ناشی از آن دارد. بنابراین شاکله کلی نظریه احترام اموال بر این مبنا استوار است که اموال افراد مانند خون آنان محترم است و کسی حق زیان به آن را نداشته و نتیجه آن ضمان است. نظریه احترام اموال بدنبال توسعه «مسئولیت حداکثری حفاظت از محیط زیست» است. در واقع، این نظریه مکمل نظریات فرض تقصیر، اتلاف و مسئولیت مطلق است و به عنوان نظریه‌ای رقیب در برابر نظریه مبتنی بر تقصیر قرار می‌گیرد. نظریه احترام اموال که از طرف بعضی از بزرگان و فقها نیز مورد قبول واقع شده است در موضوع خسارت زیست

محیطی راهگشا است و سازگار با مسئولیت عینی و بیشتر با مبانی فقه پویا در حمایت حداکثری از محیط زیست سازگاری دارد.

اصل فقهی دیگر که می‌تواند مبنای حق برخورداری از محیط زیست سالم قرار گیرد، اصل منع سوء استفاده از حق است. بر این اساس، انسانها در عین اینکه حق استفاده از محیط زیست را دارا هستند، باید این حق را برای دیگران نیز قائل باشند؛ به این معنی که، با سوء استفاده از حق خود، حق دیگران را در بهره‌مندی از محیط زیست سالم، پایمال نکنند. انسان به عنوان جزئی از این جهان، باید با دیگر مخلوقات خداوند همکاری سازنده و پایدار داشته باشد. محیط زیست و طبیعت، محلی است که انسان در آن متولد شده و رشد و نمو کرده است و گهواره انسان محسوب می‌شود. بدین سبب، باید به گونه‌های با آن رابطه برقرار کند که ضمن برخوردارشدن از مواهب طبیعی، در حفظ سلامت و پایداری آن نیز بکوشد. آیات و روایات فراوانی وجود دارد که نشان می‌دهد خداوند، طبیعت و محیط زیست را برای انسان آفریده و او حق تصرف در آن را دارد؛ اما از سوی دیگر تأکید میکند، که حق بهره‌مندی از محیط زیست، اختصاص به یک نسل ندارد. از این رو، باید بهره‌برداری از آن اصولی و عادلانه باشد؛ به طوری که هم نسل حاضر و هم نسلهای آینده بتوانند در پناه آن زندگی سالمی داشته باشند. بنابراین، سوء استفاده از این حق که منجر به آلوده سازی، تخریب و نابودی محیط زیست شود و در نتیجه به حق دیگران بویژه نسلهای آینده در استفاده از آن خللی وارد کند، ممنوع است.

خداوند در قرآن کریم همه آنچه مورد نیاز زندگی بشر است را بیان فرموده است همان گونه که در

آیه ۳۸ سوره انعام می‌فرماید: «...مَا قَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ ... ما در این کتاب از بیان هیچ چیز فروگذار نکردیم. حق بر محیط زیست سالم نیز یکی از نیازهای زندگی بشر است و با بررسی آیات روشن می‌شود که محیط زیست به عنوان یکی از مباحث حیاتی مورد توجه قرار گرفته است و آیات متعددی اختصاص به محیط‌زیست دارند. قرآن کریم تنها به نگاه ظاهری در خصوص طبیعت نمی‌پردازد بلکه ضمن بیان اصول و جزئیات نحوه ارتباط انسان با محیط زیست چگونگی تعامل با آن را بیان می‌نماید. خداوند در آیه ۲۹ سوره بقره می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا...» و خداست آفریننده‌ای که همه آنچه در زمین است را برای شما آفرید... و در آیه ۱۰ سوره اعراف می‌فرماید: «وَلَقَدْ مَكَنَّاكُمْ فِي الْأَرْضِ وَجَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعَايِشَ...» و را از امکانات. زمین بهره‌مند ساختیم و وسایل معیشت شما را در آن فراهم کردیم. «آیاتی با این مضمون در قرآن فراوان است که دلالت بر این دارند که خداوند محیط زیست را برای انسان آفریده و انسان حق تصرف و استفاده از آن را دارد و این حق برای همه انسان‌ها و در همه زمان‌ها وجود دارد» (قدیر، ۱۳۹۴، ۱۱۳).

خداوند در آیاتی از قرآن تأکید بر این موضوع دارد که عناصر محیط زیست، هم تماماً برای انسان آفریده شده است. در آیه ۵ سوره نحل می‌فرماید: «وَاللَّائِمَاتِ خَلَقَهَا لَكُمْ فِيهَا دِفْءٌ وَمَنَافِعُ وَمِنْهَا تَأْكُلُونَ خداوند چهار پایان را آفرید که برای شما از آن‌ها گرما و سودهای دیگر فراهم می‌آید و از آن می‌خورید. هم‌چنین در آیه ۱۰ سوره نحل می‌فرماید: «هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً لَكُمْ...» او خدایی است که از آسمان آب‌ها

فرستاد که از آن می‌آشامید و بدان درخت و گیاه می‌روید که در آن دام‌های خود را می‌چرانید.» «آیات مورد اشاره حاوی یک پیام برای بشریت هستند و آن اینکه آنچه از عناصر طبیعت در روی زمین است برای انسان‌هاست» (موسوی همدانی، ۱۳۷۴، ج ۱، ۱۷۹).

«در برخی آیات قرآن که در رابطه با محیط زیست هستند از واژه تسخیر در مورد عناصر محیط زیست برای انسان به کار رفته است و همه موجودات و عناصر طبیعت من جمله آفتاب و ماه، باد و باران، کوه‌ها و دره‌ها، جنگل‌ها و سبزه زارها، حیوانات و همه منابع زمینی در خدمت و مسخر انسان قرار گرفته است. با این همه تصرف در محیط‌زیست باید به گونه‌ای باشد که انسان را در جهت دستیابی به حیات طیبه و توسعه تعادل که ضامن ارتقای وضع جسمی و روحی بشر است یاری کند» (نجفی، ۱۳۹۹).

بررسی آیات متعدد در قرآن نشانگر این امر بود حق بر محیط زیست سالم از حقوق بشری است که قرآن کریم هم بر آن دلالت دارد اما همان گونه که گذشت در برابر این حق تکلیفی هم برای انسان‌ها وجود دارد و آن هم عدم اضرار به غیر، رعایت حقوق دیگران و حفظ حقوق نسل‌های آینده است. خداوند در قرآن کریم در رابطه با این تکلیف، احکامی را مقرر داشته است. در آیه ۵۶ سوره اعراف، می‌فرماید «وَلَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ بَعْدَ إِصْلَاحِهَا...» هرگز در زمین پس از آنکه کار آن به امر حق و شرع رسول حق نظم و صلاح یافت به فساد و تباهکاری برنخیزید.

روشن است که هر رفتاری که ماهیت زیست محیطی را دچار اخلال، کند مصداق حق الناس خواهد بود و از آنجا که طبق بیان قرآن منابع محدود است انسان حق اسراف و تبذیر را در

استفاده از محیط زیست ندارد (هاشمی علی‌آبادی، ۱۳۹۸).

بنابراین خداوند آباد کردن محیط زیست را از وظایف انسان بر شمرده است و در نتیجه هر عملی از سوی انسان نسبت به محیط زیست که این آبادانی را به مخاطره اندازد ممنوع است و قطعاً آلوده سازی محیط زیست از مصادیق رفتارهای فساد انگیز در زمین است چراکه حق برداشتن محیط زیست سالم برای سایر انسان‌ها را خدشه‌دار کند. خداوند در آیه ۸۶ سوره مائده فرماید: «وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ» و آنان که کافر شدند و می‌تکذیب آیات ما نمودند ایشان اهل جهنم‌اند با توجه به آیه فوق، بشری که از طریق فساد و تباهی از حدود مرزها پیمان الهی را بگسلد و تعادل میان محیط و محاط را می‌زند از شمول رحمت الهی دور می‌گردد (محقق داماد، ۱۳۹۳). البته با توجه به قاعده ملازمه حق و تکلیف درکنار این حق بر محیط زیست که خداوند برای انسان قرار داده، تکلیف نیز ایجاد می‌شود مبنی بر اینکه انسان وظیفه دارد به گونه‌ای از این حق استفاده کند که به حقوق دیگران لطمه‌ای وارد نگردد.

در کل به عنوان جمع بندی باید گفت که مسأله محیط زیست به دلیل ارتباط تنگاتنگ با حیات انسانی و نظم آفرینش به خوبی مورد عنایت شریعت قرار دارد. بسیاری از عموماً قرآن کریم و انبوهی از ادله روایی خاص به مسأله محیط زیست و منابع آن مربوط می‌باشد که از میان آن‌ها مسئولیتهای تکلیفی انسان به درستی معلوم می‌شود. تعدادی از قواعد فقهی بر مقوله محیط زیست منطبق است و نتیجه آن‌ها اثبات

ضمان در نتیجه هر عمل تخریبی و ترک اقدام اصلاحی در محیط زیست می‌باشد.

۵-۲. حق بر محیط زیست سالم از منظر حقوقی

در کنوانسیون‌ها و اسناد بین‌المللی و متون مرتبط نیز تعریفی از حق بر محیط زیست ذکر نشده است. با وجود این مواد ۱۴ و ۱۵ پیش‌نویس سومین میثاق بین‌المللی حقوق همبستگی تا حدودی حق بر محیط زیست را تبیین نموده است. مطابق ماده ۱۴ کنوانسیون مورد اشاره، «هر انسان و کلیه‌ی انسان‌ها به صورت گروهی حق دارند از محیط زیست سالم و متعادل از نظر زیست محیطی و مساعد برای توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و حقوقی برخوردار گردند». همچنین براساس ماده ۱۵: «دولت‌های عضو متعهد می‌گردند که شرایط طبیعی حیات را دچار تغییرات نامساعدی ننمایند که به سلامت انسان و همزیستی جمعی صدمه وارد کند. صدمه‌ای که برای توسعه‌ی جمعی ضروری باشد و راهی برای اجتناب از آن وجود نداشته باشد، قابل قبول محسوب می‌گردد».

در حقوق ایران، مبنای حق بر محیط زیست سالم، اصل ۱۵ قانون اساسی است که این اصل محدودیت توسعه را به رعایت اقدامات زیست محیطی مورد توجه قرار داده است. حق بر محیط زیست سالم به عنوان یکی از حقوق بنیادین بشر می‌باشد که برخورداری از این حق در گرو حمایت و کمک‌های دولت و مردم در جهت حفظ محیط‌زیست می‌باشد.

بسیار و یکمین بند از منشور حقوق شهروندی با عنوان حق محیط زیست سالم و توسعه پایدار چنین عنوان شده است: «حفاظت از محیط زیست که نسل امروز و نسل‌های بعد باید در آن

بهداشتی، پزشکی دارویی، غذایی اقتصادی و تجاری بهره‌مند شوند» (منصوری نعلبندان، ۱۳۹۹). هزاره جدید درحالی آغاز شد که نیمی از جمعیت جهان در شهرها زندگی می‌کنند زندگی به شیوه شهری بر نحوه برقراری ارتباط انسان‌ها بایکدیگر و منطقه‌ای که در آن سکونت دارند تأثیرگذار است. بنابراین شهروندان در یک شهر نیازمند برخورداری از حقوق اولیه شهروندی همچون محیط زیست سالم و کیفیت فضای شهری می‌باشند که می‌توان در صورت رعایت حقوق اولیه شهروندی به ایجاد و تثبیت امنیت و رفاه اجتماعی پایدار و مستمر امیدوار بود.

۳-۵. توسعه پایدار؛ اقتصادی

صنعتی شدن و توسعه و گسترش کشورها گرچه از طرفی باعث پیشرفت و رونق جوامع گردید، اما از طرفی باعث گسترش اثرات تخریبی برای محیط‌زیست شد و آلودگی‌های زیادی در برداشت. به طوریکه حق انسان‌ها در توسعه در تعارض با محیط‌زیست قرار گرفت. از این رو تلاش دانشمندان به این نتیجه انجامید که توسعه به گونه‌ای باید تعریف و تصریح گردد که در تعارض با محیط‌زیست قرار نگیرد، از این رو بحث توسعه پایدار مطرح گردید (مهرآرا و همکاران، ۱۳۹۷).

توسعه پایدار ابتدا به صورت اندیشه‌ای جهانی مبنی بر "آینده مشترک ما" از طرف گروه المبرونت‌لند در سال ۱۹۸۳ مطرح گردید که در سال ۱۹۸۷ مورد توجه جامعه بین‌المللی قرارگرفت. کنفرانس ژوئن ۱۹۹۲ با تأکید بر توسعه پایدار در محدوده‌ی حقوق بین‌الملل در ریودوژانیرو برگزار شد (شمسائی، ۱۳۸۵). در حقیقت توسعه پایدار را می‌توان هر گونه اقدامات و فعالیت‌هایی دانست که علاوه بر توسعه و پیشرفت زندگی نسل فعلی به حمایت از وضعیت

حیات اجتماعی رو به رشدی داشته باشند یک وظیفه‌ای همگانی است. از این رو فعالیت‌های اقتصادی و غیران که با آلودگی محیط‌زیست یا تخریب غیر قابل جبران آن همراه باشد ممنوع است، حفاظت بهسازی و زیباسازی محیط زیست و گسترش فرهنگ حمایت از محیط زیست حق شهروندان است و دولت این حق را در برنامه‌ها تصمیمات و اقدام‌های توسعه‌ای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی دفاعی و امنیتی مدنظر قرار می‌دهد و با آلودگی و تخریب محیط زیست مقابله می‌کند».

بر اساس ماده ۱۱۳ منشور مورد اشاره: «هر شهروند حق بهره‌مندی از محیط زیست سالم پاک و عاری از انواع، آلودگی ازجمله آلودگی هوا، آب و آلودگی‌های ناشی از امواج و تشعشعات مضر و آگاهی از میزان و تبعات آلاینده‌های محیط زیست را دارد دستگاه‌های اجرایی برای کاهش آلاینده‌های زیست محیطی به ویژه در شهرهای بزرگ تدابیر لازم را اتخاذ می‌کنند». همچنین مطابق ماده ۱۱۴ منشور حقوق شهروندی: «هرگونه اقدام به منظور توسعه زیربنایی و صنعتی مانند احداث سدها و راه‌ها و صنایع استخراجی، پتروشیمی یا هسته‌ای و مانند آن باید پس از ارزیابی تأثیرات زیست محیطی انجام شود. اجرای طرح‌های توسعه‌ای منوط به رعایت دقیق ملاحظات زیست محیطی خواهد بود».

بر اساس ماده ۱۱۵: «دولت با ایفای نقش بین‌المللی مؤثر از طریق همکاری‌های اقتصادی، تبادل اطلاعات انتقال دانش فنی و مبادله فرهنگی برای تحقق توسعه پایدار همه جانبه و متوازن و رفع موانع بین‌المللی اقدام خواهد نمود. حق شهروندان است که از مزایا و منافع فن‌آوری‌های نو در کلیه زمینه‌ها ازجمله،

اکوسیستم و شرایط محیطی و زیستی آیندگان
 بردارد (گیلمن، ۱۹۹۶). توسعه پایدار دارای ابعاد
 کلیدی همچون ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی
 و زیست محیطی می‌باشد که در این بین بعد
 زیست محیطی با حفظ و تقویت منابع محیطی و
 فیزیکی منتج به بهبود و تقویت رابطه انسان و
 محیط زیست می‌گردد (دبیری و همکاران، ۱۳۹۵).
 توسعه زمانی پایدار محسوب می‌شود که بدون
 آن که توان آیندگان را محدود نماید بتواند
 تأمین‌کننده نیازهای زمان خود باشد (برآ
 بادی، ۱۳۸۴). با این مفهوم در چشم‌انداز قرن ۲۱
 سندی در سازمان ملل متحد در زمینه محیط
 زیست بیرون آمد و تأکید بر تمرکز بر توسعه-
 پایدار گردید (روزلند، ۱۹۹۷). توسعه پایدار که باید
 در تمامی ابعاد زندگی بشریت به خصوص زیست
 محیط او مورد توجه، برنامه‌ریزی و اعمال گردد؛
 دارای سیاست‌های اصولی به شرح ذیل می‌باشد
 (হারدوی، ۱۹۹۲): ۱- مصرف سوخت‌های فسیلی و
 منابع طبیعی تجدید ناپذیر به حداقل برسد. ۲-
 اصلاح، بهبود و پایدار ساختن مصرف عناصر
 تجدیدناپذیر آب و خاک و گیاهان. ۳- کنترل
 آلودگی‌هایی از قبیل گازهای گلخانه‌ای، زباله‌های
 سمی و گازهای مخرب لایه اوزون ۴- تأمین و
 تسهیل نیازهای معیشتی و اجتماعی و دسترسی
 به زیست محیطی سالم برای بشریت.

طبق نظریه توسعه پایدار، رابطه بین انسان و
 محیط زیست نه تنها باعث تخریب و نابودی
 نمی‌شود بلکه توسعه پایدار باعث استفاده بهینه از
 تمام امکانات و توانمندی‌های محیط زیست
 می‌باشد و می‌توان به ارتقای سطح زندگی بشر بی
 انجامد. محیط زیست مانعی برای توسعه محسوب
 نمی‌شود. بلکه محیط زیست زمینه لازم را برای

توسعه پایدار فراهم می‌کند (مهر آرا و همکاران،
 ۱۳۹۷).

حق به محیط زیست سالم، جزء حقوق بشر و در
 نتیجه منشأ آن حقوق طبیعی است. ارزش‌های
 درونی طبیعت، مفهوم مرکزی در فلسفه
 محیط‌زیست محوری است و طبیعت را به جای
 انسان در مرکز جهان قرار می‌دهد (قلی‌پور، ۲۰۰۸،
 ۱۸۷). توسعه پایدار به عنوان مسیر استفاده از
 منابع طبیعی موجود، مترصد تأمین و اجرای
 فرایندهای ارتقای توسعه اقتصادی، حفاظت از
 محیط زیست برای نسل حاضر و نسل‌های آینده و
 ارائه‌کننده بهترین راه استفاده از توسعه برای
 بهبود و ارتقای حقوق بشر، با ایراد کمترین آسیب
 به محیط‌زیست است. توسعه پایدار به عنوان یک
 چارچوب مفهومی حقوقی برای حق به محیط
 زیست و حقوق بشر محسوب می‌شود.

استفاده از ابزارهای اقتصادی همچون مالیات
 سبز، مجوزهای قابل فروش، سیستم‌های ودیعه
 گذاری- بازپرداخت و جریمه گذاری برای
 رفتارهای آسیب‌زا علیه محیط زیست، ازجمله
 راهکارهایی هستند که می‌تواند در اصلاح رفتار
 مصرف‌کنندگان و تولیدکنندگان به منظور حفظ
 محیط زیست و نیل به توسعه پایدار بسیار مؤثر
 باشند (عابدی و همکاران، ۱۳۹۳، ۱۷۵).

بین توسعه و محیط زیست مبتنی بر اصول زیر
 می‌توان قائل به رابطه شد؛ الف) محوریت داشتن
 انسان ب) حق داشتن محیط زیست ج) حفاظت و
 نگهداری از محیط زیست د) حق بهره‌برداری از
 محیط زیست و توسعه ه) تداوم داشتن توسعه با
 حفاظت از محیط زیست و) ضرورت رفع تعارض
 بین توسعه و ضرورت حفاظت از محیط زیست ن)
 در نظر گرفتن منابع نسل حال و آینده (مهرآرا و
 همکاران، ۱۳۹۷).

مفهوم توسعه پایدار دلالت بر توسعه‌ای دارد که نیازهای مربوط به توسعه‌ای دارد که نیازهای مربوط به توسعه محیط زیست نسل‌های حاضر را بدون به خطر انداختن توانایی نسل‌های آینده در برآورده کردن نیازهایشان تأمین کند، از رو عناصر آن ارتباط نزدیکی با هم دارند. از مهم‌ترین عناصر موجود از این مفهوم: حق توسعه برای نسل حاضر، تأمین نیازها، رعایت حق نسل‌های آینده و ضرورت حفاظت از محیط زیست می‌باشد (رمضانی قوام‌آبادی، ۱۳۹۵). حق بر محیط زیست سالم به عنوان یک حق برای بشریت در آراء و محاکم و قوانین اساسی کشورها مورد توجه قرار گرفته است. توسعه پایدار و حق بر محیط زیست سالم یک هدف را دنبال می‌کنند و آن هدف شکل‌گیری راهی برای برخورداری نسل حاضر از توسعه اقتصادی، اجتماعی با رعایت حقوق نسل‌های آینده و حفاظت از محیط‌زیست پیرامون است.

۵-۳-۱. بررسی فقهی توسعه اقتصادی

از منظر فقه، «انسان به عنوان اشرف مخلوقات و جانشین خداوند بر روی زمین حق دارد از نعمات الهی استفاده‌های لازم را ببرد. اما این استفاده نباید چنان باشد که حق دیگران را در بهره‌مندی از این نعمات را به خطر اندازد. به عبارت دیگر انسان همان‌گونه که حق استفاده و بهره‌مندی از محیط زیستی سالم را دارد، وظیفه درست استفاده کردن و حفظ و نگهداری از آن را نیز بر عهده دارد» (جوادی آملی، ۱۳۹۰). در تبیین حق بر توسعه پایدار از منظر فقهی می‌توان به مؤلفه‌های مهمی چون لا ضرر، ضرورت تعادل و حفظ توازن، عدالت و برابری و اصل مسئولیت اشاره کرد. بهره‌وری نیز یکی از سنت‌های الهی در دین اسلام است. از دیدگاه دینی درباره بهره‌وری

یک سلسله اصول کلی وجود دارد که می‌توانند بر نیازهای متغیر منطبق شده و پاسخگوی آن‌ها باشند. یکی از این اصول، قاعده «لاضرر» است و بسیاری از متفکران اسلامی آن را راز و رمز هماهنگی اسلام با پیشرفت‌ها و توسعه فرهنگ یاد نموده‌اند (مطهری، ۱۳۷۸، ۱۳۶). این قاعده برگرفته از مفاد حدیث «لاضرر» است که پیامبر اکرم (ص) با عبارت «لاضرر و لاضرار فی الاسلام» (کلینی، ۱۳۸۳، ۲۹۲). اعلام نمود که ضرر و ضرار در اسلام مشروعیت ندارد و البته از نظر اسلام دایره‌ی حقوق غیر، چنان وسیع است که نه تنها حقوق افراد، بلکه حقوق حیوانات و سایر موجودات زنده را نیز شامل می‌شود و هیچ محدودیت زمانی نیز نمی‌پذیرد زیرا در اسلام دامن‌های اعمال انسان به زندگی دنیوی او محدود نیست و انسان حتی پس از مرگ، آثار مثبت یا منفی اعمال خود را دریافت می‌کند. ضرر و ضرار بیشتر به معنای کاستی وارد کردن در مال و جان به‌کاربرده شده است (خمینی، ۱۳۷۷، ۳۲). ولی لفظ ضرر اطلاق دارد، بنابراین شامل ضررهای مالی، جانی و معنوی می‌گردد. هم چنین عدم مشروعیت ضرر، هم شامل مرحله «تشریع و قانون‌گذاری» می‌شود و هم شامل مرحله اجرای قانون». یعنی همان‌گونه که در مرحله انشای قوانین ضرر غیر مشروع است، در روابط اجتماعی مردم با یکدیگر هم هرگاه عملی منجر به ضرر زدن فردی به دیگری گردد، غیر مشروع خواهد بود و موجب ضمان است یعنی عامل و مسبب خسارت مکلف به جبران خسارت می‌باشد (محقق داماد، ۱۳۷۴، ج ۱، ۱۵۰). با کمک قاعده لا ضرر، می‌توان هر حکمی را که باعث ضرر و زیان باشد محدود ساخت و بسیاری از بهره‌بردارهای غیر ضروری را از این طریق محدود کرد. دیدگاه

دینی، پایه‌ی پایداری را بر استفاده مشروع قرار می‌دهد که با توجه کامل به مجموعه شرایط، مقررات و حدودی که خداوند درباره بهره‌وری و بهره‌برداری از منابع طبیعی (خداوندی) تعیین کرده است، باشد (اشرف العقایی، ۱۳۷۹؛ عمیق و همکاران، ۱۳۸۵). رعایت این قاعده کمک می‌کند از زیان‌هایی که برخی فعالیت‌های اقتصادی و یا غیر اقتصادی به دیگران دارد، جلوگیری شود. همچنین هرگونه تغییر در منابع و کیفیت محیط‌زیست که موجب زیان دیگران شود. چه در نسل حاضر و چه در نسل‌های آینده، و یا حق‌آنان را ضایع سازد، به حکم قاعده لاضرر ممنوع می‌باشد. و از آن جا که دایره‌ی حقوق شامل حیوانات و سایر موجودات زنده نیز می‌گردد، انسانی اجازه ندارد موجب آلودگی و تخریب محیط زیست و طبیعت شود.

علاوه براین باید به ضرورت تعادل و حفظ توازن در طبیعت از دیدگاه اسلام اشاره کرد. خداوند متعال در قرآن تأکید دارد که بر طبیعت، توازن کلی و عام حاکم است و هرچیزی در جای خودش قرار دارد (مانند مؤمنون، ۱۸ و شوری، ۲۷ و زخرف، ۱۱ و رعد، ۱۷ و ...) نظم و هماهنگی موجود در طبیعت صنع الهی است و این صنع از حکمت، استواری و درایت بالا برخوردار است و انسان برای حفظ طبیعت و روند آن در مسیری که خدای حکیم در نظر گرفته، به این هماهنگی نیازمند است. هرگونه دخالت و تصرفی که موجب به هم خوردن این نظام و توازن باشد، چون خلاف اراده تکوینی و در نتیجه خلاف اراده تشریعی خداوند است، ناروا و نامطلوب؛ و تلاش در راستای حفظ این توازن، مطلوب خداوند متعال است و بر مؤمنان تحصیل این مطلوبیت و حفظ آن واجب است. بنابراین خداوند متعال از بندگان خویش

خواسته نظم و توازن موجود در جهان هستی را پاس بدارند و از هرگونه عمل مخالف با چنین نظمی به شدت پرهیز کنند. از این رو هرگونه تصرفی در طبیعت که باعث به هم خوردن این هماهنگی شود، حتی در سطوح کوچک و محدود، نامطلوب و خلاف رضایت و خشنودی خداوند است.

اصل مهم دیگر درخصوص توسعه پایدار از منظر اسلام، عدالت است. از دیدگاه هیچ فرد یا گروهی در هیچ سطحی اجازه ندارد به طریقی از منابع بهره‌برداری کند که رفاه دیگران را به خطر اندازد؛ نظام محیط‌زیست را نابود کند و از اصول و معیار برابری تخطی کند و آسایش زیستی انسان‌ها را بر هم زند. تا آنجا که با قوانین و دستاورد علمی و فنی سروکار داریم، استفاده عادلانه و بی‌غرضانه از طبیعت را نمی‌توان انتظار داشت، چراکه درنهایت امر، اصول را به نوعی نادیده می‌گیرند (سبحانی، ۱۳۵۳). بر اساس عدالت و مساوات باید در هر جامعه انسانی شرایط برابر برای همگان ایجاد شود (عباسی؛ صفایی، ۱۳۹۰، ۳۵). طبیعی است که این عدالت و حیانی و دینی جهان شمول است و محدود و محصور به جغرافیای منطقه خاصی نیست.

در نهایت، اصل مسؤولیت از اصول مهم توسعه پایدار از منظر فقهی است. در اسلام انسان مسئول است و نمی‌تواند نسبت به دیگران بی تفاوت باشد. خاستگاه این اصل علاوه بر وحی الهی، فطرت خدادادی بشر است و عقل هم به طور کامل با آن سازگار است، در نتیجه احساس مسؤولیت در انسان التزام درونی ایجاد می‌کند، همان معیاری که به قول برخی نویسندگان در تمام نظریات اخلاقی غیر و حیانی مفقود است. بر این اساس انسان مسلمان دست به تخریب محیط زیست

همه چیز برای انسان و در خدمت انسان قرار داده شده است با این وجود دیگر موجودات نیز محترم بوده و رعایت حقوق آنان بر انسان لازم است» (فراهانی فرد، ۱۳۸۷). به علاوه حتی اگر بخواهیم این منابع به عنوان نعمت خدادادی برای انسان باقی بماند نوع نگاه و نیز برخورد ما با این منابع تفاوت خواهد کرد. مطالعه ویژگی‌های رشد اقتصادی در آموزه‌های اسلام مؤید این ادعا است.

۵-۳-۲. بررسی حقوقی توسعه اقتصادی

حق پیشرفت و توسعه برای همه ممالک در حال توسعه، فوق‌العاده مهم است. چنانچه این حق در همه انواع آن و با تمام توان توسط حکومت‌ها اجرا گردد، با آنچه در مقررات بین‌المللی موردقبول واقع شده، تعارضی نخواهد داشت، بالعکس باعث گشایش ابعاد جدیدی از حقوق بین‌الملل می‌گردد که به حل مشکلات بشر کمک می‌نماید. حق پیشرفت و توسعه، پیامد عقلانی حق تعیین سرنوشت است که در مجموعه حقوق بشر جای می‌گیرد (نایاک، ۱۹۹۲، ۱۵۲). به همین دلیل بسیاری از کارشناسان، این حق را از نمونه‌های نوین حقوق بشر محسوب می‌کنند. این نظر در متون متعدد بین‌المللی که بشر را محور پیشرفت در نظر گرفته است، قابل مشاهده می‌باشد (ترینیداد، ۱۹۹۴، ۱۰۶۶). حق پیشرفت، پلی است که حقوق انسانی را از چارچوب ملی به سطح بین‌المللی می‌رساند. محتوای قطعنامه‌های متعددی از سازمان ملل بر اساس تکلیف حکومت‌ها برای اجرای پیشرفت‌های بشری در کشور خودشان است (سینگ، ۱۹۸۸، ۱). برای مثال سند پیشرفت اجتماعی و توسعه از حکومت‌ها می‌خواست که جهت دستیابی به توزیع برابر مخارج و دارایی ملی بین همه شهروندان، نقش پررنگی داشته باشند (نایاک،

نمی‌زند و نسبت به آیندگان بی‌تفاوت نمی‌باشد. نگرش خاص تعالیم اسلامی به انسان، جهان و جامعه، فعالیت‌های اقتصادی را به گونه‌ای سامان می‌دهد که در عین تلاش و فعالیت اقتصادی بانشاط، منابع طبیعی، بیشترین کارایی و تداوم حیات را داشته باشند و فعالیت‌های اقتصادی، کمترین آسیب و تخریب را برای محیط‌زیست به بار آورد. در مواردی که آسیب و تخریب اجتناب ناپذیر است، لزوم جبران خسارت مورد تأیید است و به گونه‌ای می‌باشد که تا حد ممکن حقوق زیست محیطی مراعات گردد. بر این اساس، اگر فعالیت اقتصادی بشر در مسیر تخریب توانایی‌های طبیعت نباشد، به خاطر وجود چنین بازدهی‌های فزاینده در طبیعت، فزونی محصولات، کالاها و خدمات در مسیر تأمین نیازهای بشر سبب ارتقاء سطح رفاه خواهد شد.

در مجموع باسیری کوتاه در تعالیم اسلامی می‌توان تعالیمی را یافت که دیدگاه کلی اسلام پیرامون چگونگی توسعه‌ی اقتصادی را به گونه‌ای که عواقب و پیامدهای زیست محیطی فعالیت‌های اقتصادی را مدنظر داشته باشد، نمودار سازد (مکارم شیرازی، ۱۳۶۹). «مطالعه دستورالعمل‌های اسلامی این حقیقت را آشکار می‌سازد که اسلام و آموزه‌های دینی توجه بسیار زیادی به حفظ محیط زیست، تولید و مصرف پایدار و در بهترین معنی آن توسعه پایدار داشته باشد، به زبان ساده در صورت محقق شدن دستورهای اسلام، محیط‌زیست به صورت مناسب حفظ می‌شود. با تأمل در تعالیم اسلامی، به راحتی می‌توان آموزه‌هایی را یافت که بیانگر دیدگاه کلی اسلام درباره چگونگی استفاده از منابع طبیعی با توجه به پیامدهای زیست محیطی آن‌ها است. در نظام اقتصادی اسلام، با اینکه براساس تصریح قرآن

۱۹۹۲، ۱۵۲). بدین صورت است که حق افراد به حق تمام جامعه انسانی تبدیل می‌گردد (سینگ، ۱۹۹۲، ۱). سینگ معتقد است که حق توسعه، از منشور ملل متحد استنباط می‌گردد.

«اصل‌های بنیادی شامل حاکمیت، برابری، عدم توسل به زور، عدم دخالت، رفع تبعیض، تعیین سرنوشت و تعامل چندجانبه که در منشور سازمان ملل ذکر شده است، در هنگام تنظیم حقوق بشری، اساس حقوقی همچون حق زندگی، حق صلح، حق برخورداری از یک محیط زیست مطلوب و حق توسعه پایدار محسوب می‌شود» (سینگ، ۱۹۸۸، ۲).

بند نخست اصل پنجاه و پنجم منشور سازمان ملل که ارتقای کیفیت زندگی، ایجاد اشتغال برای تمام افراد و ایجاد شرایط توسعه و پیشرفت در یک سیستم اجتماعی و اقتصادی را دنبال می‌کند، مسئولیت جامعه جهانی در قبال شهروندان است که دربرگیرنده حق توسعه نیز می‌گردد (نایاک، ۱۹۹۲، ۱۴۶).

ماده بیست و دوم اعلامیه حقوق بشر مصوب سال ۱۹۴۸، مفاهیم حقوق بشر و توسعه را دارای یک پیوند درونی عمیق در نظر گرفته است (نایاک، ۱۹۹۲، ۱۴۶). «هر فردی... می‌تواند با استفاده از فعالیت‌های داخلی و تعاملات بین‌المللی، حقوق اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی خویش را که برای رشد آزادانه شخصیت وی ضروری است، ... کسب نماید» (ناصرزاده، ۱۳۷۲).

اعلامیه حق توسعه که در سال ۱۹۶۸ به تصویب مجمع عمومی سازمان ملل رسید، نخستین سند قابل توجهی بود که صریحاً به حق توسعه پرداخته بود (گینتر، ۱۹۹۲، ۶۳). این سند، حق توسعه را از مصادیق حقوق بشر برمی‌شمارد و دربند یکم ماده یک بیان می‌کند: «حق توسعه، جزء جدانشدنی

حقوق بشر است و بر مبنای کرامت انسانی افراد برای مشارکت در ارائه و بهره‌مندی از پیشرفت اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی، درجایی که همه حقوق بشری و آزادی‌های بنیادی امکان تحقق کامل را دارند ...». در بند دوم نیز حق توسعه با حق شهروندان جهت تعیین سرنوشت و حق تسلط بر منابع طبیعی و ثروت‌ها پیوندی ناگسستنی دارد. در ادامه در ماده دوم، بشر را محور توسعه می‌نامد و با این کار یک مسئولیت جهانی بر عهده حکومت‌ها و جامعه بین‌المللی می‌گذارد تا توسعه را در راستای احترام به حقوق بنیادین افراد بهبود بخشند (حسین، ۱۹۹۲، ۲۶۰). در خلال گردهمایی سال ۱۹۸۷ در آمستردام هلند، حق توسعه یکی از اصول تثبیت‌شده در قوانین بین‌المللی معرفی شد. همچنین حق برخورداری از یک زندگی مطلوب و حق توسعه پایدار، حقوق قانونی می‌باشند، نه فقط حقوق اخلاقی یا سیاسی (چودهری، ۱۹۹۲، ۲۳۳).

اسناد منطقه‌ای که حق توسعه را به طور رسمی پذیرفته‌اند، کم نیست. برای مثال اعلامیه آفریقایی حقوق بشر مصوب سال ۱۹۸۱ که حق توسعه را یکی از نمونه‌های حقوق بشر برشمرده است (نایاک، ۱۵۲، ۱۹۹۲). در ماده بیست و چهارم این سند ذکر شده است که «همه افراد حق دارند که از یک محیط زیست مطلوب و هم‌راستا با توسعه، بهره‌مند گردند». از دیگر موارد می‌توان به معاهده اروپایی حقوق بشر (مصوب ۱۹۸۷)، پروتکل‌های اول و دوم در منشور اجتماعی اروپا (مربوط به سال‌های ۱۹۸۷ و ۱۹۹۳) و نیز پروتکل اضافه‌شده به معاهده حقوق بشر که در مورد حقوق اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی است (مصوب ۱۹۸۸)، اشاره نمود. با مرور زمان حق توسعه با حق بهره‌مندی از یک محیط زیست

مطلوب و سالم پیوند می‌خورد. این مطلب به وضوح در بیانیه ریو، اعلام شده است. در گفتگوهای نشست محیط زیست و توسعه، با اجماع گروه ۷۷ و کشورهای جهان سوم، حق توسعه در اصل سوم آمده است (سندز، ۱۹۹۴، ۳۲۳). در این اصل آمده است: «استفاده از حق توسعه باید به گونه‌ای باشد که به طور برابر پاسخگوی نیازهای نسل حاضر و نسل‌های آتی بشر در حوزه توسعه و محیط‌زیست باشد» (بیانیه ریو، ۱۳۷۶). اما کشورهای صنعتی در مورد اصل چهارم به اجماع رسیدند که بیان می‌کند: «برای دستیابی به توسعه پایدار، حفظ محیط زیست در قالب توسعه مطرح می‌گردد و نمی‌توان بدون آن به توسعه رسید» (بیانیه ریو، ۱۳۷۶). دو اصل مذکور جان مایه بیانیه ریو است و نمی‌توان آن‌ها را بدون هم لحاظ کرد و هر دو مفهومی مشابه دارند. تنها تفاوت آن‌ها این است که در اصل سوم، توسعه بیشتر مورد توجه است و در اصل چهارم، تأکید بیشتر روی محیط زیست می‌باشد. اگرچه صاحب نظران در مورد حدود و مفاهیم حق بهره‌مندی از محیط زیست مطلوب اختلاف نظر دارند و بعضاً آن را یک حق اخلاقی می‌دانند و نه یک حق قانونی، ولی تمامی آن‌ها در این مورد توافق نظر دارند که حق بهره‌مندی از محیط زیست مناسب، جدا از سایر حقوق (من جمله توسعه) نمی‌باشد. زیرا که حق زندگی مطلوب و سالم، در زمره حقوق اساسی جهانی درآمدهاست (حسن، ۱۹۹۲، ۸۸-۸۹). در اعلامیه نشست وین آمده است: «حق توسعه باید طوری استفاده گردد که تأمین‌کننده نیاز تمام نسل‌های امروزی و آتی بشری در حوزه پیشرفت و محیط زیست باشد. در این مسیر، نیاز به ضرورت تعامل جهانی و حمایت از ممالک جهان سوم شرط است (اعلامیه و

دستور کار وین، ۱۹۹۳). در آخر باید گفت که حق توسعه و حق بهره‌مندی از محیط زیست مطلوب، در مفهوم توسعه پایدار متحد می‌شوند. به همین دلیل برخی معتقدند که حق توسعه پایدار نیز در زمره حقوق بشر است. این مطلب در متن اجلاس حقوق بشر در سال ۱۹۹۳ نیز جای داشت. در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران ضمن به رسمیت شناختن حق توسعه و لزوم (رمضانی قوام‌آبادی، شفیق فر، ۱۳۹۵). حفاظت از محیط‌زیست، تأکید بر لزوم استفاده نسل‌های فعلی و آتی از محیط زیست بر توسعه پایدار مهر تأیید زده است. در واقع قانون اساسی افق دیدش را فراتر از نسل فعلی و ساکنان فعلی ایران قرار داده است و این خود دلالت بر توسعه‌ای دارد که ضمن حفظ توان تأمین نیازهای فعلی به توسعه و محیط‌زیست نسل‌های آتی نیز دارد (افتخارچهرمی، ۱۳۸۸). در کشورهایی همچون فرانسه نیز حق توسعه پایدار محفوظ مانده است، همان طور که در اصل ششم منشور اساسی فرانسه آمده است که سیاست‌های عمومی باید ضمن حفاظت و ارزش‌گذاری محیط‌زیست، توسعه اقتصادی و پیشرفت‌های اجتماعی را نیز به صورت پایدار توسعه دهند. اصل هفتم منشور مذکور نیز حق دسترسی آزاد به اطلاعات زیست محیطی را از حق‌های اولیه و بنیادین شهروندان خود می‌داند. حال می‌توان گفت که رویکرد قوانین زیست محیطی ایران و فرانسه نیز بر اصل استفاده از منابع طبیعی و محیط زیست محدود به قانون، پایداری محیط زیست و حفاظت از آن برای نسل‌های آتی می‌باشد. نتیجه با توجه به اهمیت حفاظت از محیط زیست و بحران زیست محیطی در جوامع در حال توسعه، بشریت در حال تلاش است که برای ارتقا زندگی و توسعه

فرهنگ، سیاست، روابط اجتماعی و اقتصاد، هزینه‌های ناشی از کاهش منابع طبیعی را به حداقل برساند و تحقق این هدف مشروط بر فراهم نمودن بستری مناسب برای تأمین نیازهای نسل حاضر و آیندگان می‌باشد. در کشور ما نیز تدوین کنندگان قانون اساسی با تدوین اصل پنجاه به این مهم توجه نمودند و از سازمان حفاظت محیط زیست که بالاترین نهاد مرتبط با محیط زیست در کشور می‌باشد تا سایر سازمان‌های مرتبط سعی در انطباق عملکرد خود با سیاست‌های نسل پنجاه قانون اساسی داشتند از آنجا که تاکنون جهت تعیین اولویت‌های پژوهشی زیست محیط کشور، سازوکاری نظام‌اند ارائه نشده است، تعیین اولویت‌های محیط زیست توسط دفتر پژوهش و توسعه فناوری‌های محیط زیست، سازمان حفاظت محیط زیست انجام می‌گردد که پس از بررسی‌های انجام‌شده بخشی از اولویت‌های پژوهشی حقوق محیط زیست به شرح ذیل مطرح گردید: (۱) بررسی نقش قوانین و افزایش جرائم در کاهش تخلفات و جرائم زیست محیطی (۲) تنظیم و تدوین قانون مدیریت پساب. (۳) ارائه راهکار قانونی جهت اجرائی شدن برنامه توسعه گردشگری در سواحل کشور بر مبنای توسعه پایدار. (۴) کارآمدی قوانین محیط زیست مانند، قوانین آلودگی هوا، خاک و آب. (۵) بازنگری روابط و معیارهای استقرار واحدهای صنعتی تولیدی منطبق با شرایط زیست محیطی.

از دیگر سو، شناسایی مسئولیت کیفری برای دولت در جرائم زیست محیطی، از اهمیت فراوانی در کشورها برخوردار است، چراکه در کشورهای وابسته به صنعت نفت و گاز و آلودگی‌هایی که در این حوزه‌ها اتفاق می‌افتد توسط بخش دولتی است (حاجیوند و همکاران، ۱۳۹۷، ۶۵). بنابراین

شناسایی مسئولیت کیفری برای دولت می‌تواند گام مثبتی در جهت حمایت کیفری همه جانبه از محیط زیست باشد. موضوع دیگری که مورد توجه جرم شناسی سبز واقع شده و دامنه عنایت به آن، به حقوق کیفری نیز کشیده شده است پدیده محصولات تراریخته و لزوم سیاست گذاری کیفری حمایتی از سلامت محصولات غذایی در مقابل رویکرد صنعتی و سرمایه - داری تولید انبوه این محصولات است؛ موضوعی در کشاکش میان توسعه و توسعه پایدار، که مداخله بایسته‌ی حقوق کیفری را می‌طلبد. این فناوری اگرچه در تولید کمی محصولات اثری شگرف داشته است، اما پیامدهای ناشی از مصرف آن نگرانی‌های عمیقی را به وجود آورده است، به نحوی که برخی از زیست شناسان در مورد مصرف بی‌رویه این محصولات هشدارهای جدی داده‌اند (چاهایی؛ گرجیفر، ۱۳۹۶، ۲۵). همگام با این موضوع، با توجه به این که بیوتکنولوژی کشاورزی به طور انحصاری در دست چند شرکت فراملی است، سودآوری کلان ناشی از فروش این محصولات در بازارهای جهانی، زنجیره‌های از رفتارهای مجرمانه را در این حوزه به وجود آورده است و این رفتارهای مجرمانه در شبکه به هم پیوسته‌ای از تعامل میان دولت‌ها و این شرکت‌ها ظهور یافته است. جدا از منظر جرم شناختی و رویکردهایی مانند بزه دیده شناسی سبز، از منظر حقوق کیفری باید گفت وضع قوانین پیاپی، جرمانگاری‌های بی‌رویه و تورم کیفری، نتیجه‌ای جز سردرگمی تابعان حقوق کیفری ندارد و نه تنها شهروندان عادی، بلکه حتی گاهی اهل فن و مقامات قضایی نیز در تشخیص ناسخ و منسوخ بودن قوانین دچار ابهام می‌شوند. تدوین مجموعه‌ای حجیم بالغ بر ۵۲۲۲ صفحه تحت

عنوان مجموعه قوانین محیط زیست توسط سازمان حفاظت محیط زیست گواه این مدعاست (خان پور و همکاران، ۱۳۹۸، ۷۰). این در حالی است که همه این مسائل و موضوعات مهم را می‌توان در قالب یک مجموعه قانونی تنظیم کرد و به تصویب رساند.

۶. نتیجه‌گیری

در مقاله حاضر به بررسی این سوال پرداخته شد که حق بر محیط زیست سالم از منظر فقهی و حقوقی چه تاثیری بر توسعه اقتصادی داشته است؟ نتایج نشان داد مهمترین نتیجه و تأثیر حق بر محیط زیست سالم بر توسعه اقتصادی، شکل‌گیری نظریه توسعه پایدار است. در توسعه پایدار حفظ محیط زیست و منابع نسل‌های حال و آینده مطرح می‌باشد. توسعه نباید به قیمت از بین رفتن امکانات نسل‌های آینده باشد. به طور کلی توسعه پایدار بدون محیط زیست و حفاظت از آن بی‌معنی می‌باشد. از آنجا که توسعه پایدار بر وحدت اقتصادی- محیطی، حفاظت- محیطی و تعهد فی مابین نسل‌های جاری و آتی تأکید دارد، به دنبال افزایش کیفیت زندگی و مشارکت عامه در فرهنگ توسعه می‌باشد. مکتب اسلام به ویژه قرآن کریم توجه خاصی به حق محیط زیست سالم و در عین حال توسعه پایدار داشته است تا جایی که انسان را خلیفه‌الله معرفی کرده و طبیعت را مسخر انسان مطرح می‌کند اما این ویژگی خلیفه‌اللهی، به معنای جواز تعدی و تفریط انسان در استفاده از منابع طبیعی و محیط‌زیست نیست و در واقع نگرش انسان به محیط‌زیست باید به عنوان امانتی باشد که خداوند در دسترس قرار داده تا ضمن بهره‌وری اصولی از محیط زیست درصیانت از آن نیز بکوشد و این امانت الهی را به نسل‌های آینده منتقل کند. این نگرش

نشان‌دهنده شناسایی حق بر محیط زیست سالم در مکتب اسلام برای انسان است. از منظر حقوقی نیز قوانین و مقررات حامی حق توسعه پایدار در نظام حقوقی ایران، در برخی موضوعات توانسته همگرایی میان دو حق توسعه و حق برخورداری از محیط زیست سالم را تا حد قابل قبولی فراهم کند، اما نارسایی‌هایی در قلمرو قوانین و مقررات محیط زیست و قوانین و مقررات توسعه، گاه توسعه و گاه محیط زیست را بر دیگری غلبه داده و کارکرد تنظیم‌گری مطلوبی نداشته است.

۷. سهم نویسندگان

کلیه نویسندگان به صورت برابر در تهیه و تدوین پژوهش حاضر مشارکت داشته‌اند.

۸. تضاد منافع

در این پژوهش هیچگونه تضاد منافی وجود ندارد.

منابع

فارسی

- اشرف العقایی، احمد رضا، اخلاقیات و ارزش‌های معنوی در خدمت ارتقای توسعه، چاپ دوم، قم، انتشارات سازمان حفاظت محیط‌زیست، ۱۳۷۹.
- افتخار جهرمی، گودرز، «حقوق بشر؛ محیط زیست و توسعه پایدار»، مجله تحقیقات حقوقی، شماره پنجاه، ۱۳۸۸.
- افتخار جهرمی، گودرز؛ رضایی، علیرضا، «همگرایی حقوق محیط زیست و حقوق بشر بانگاهی به فقه اسلامی»، فصلنامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، شماره هفتم، ۱۳۹۵.
- برآبادی، محمود، الفبای شهر، چاپ اول، تهران، سازمان شهرداری‌ها و دهیاری‌ها، ۱۳۸۴.
- بیانیه ریو، «پیرامون محیط زیست و توسعه»، کنفرانس سازمان ملل متحد پیرامون محیط زیست و توسعه، ۱۳۷۶.
- جواد آملی، عبدالله، اسلام و محیط‌زیست، جلد اول، چاپ سوم، قم، مرکز نشر اسراء، ۱۳۹۰.
- چاهایی، غلامرضا؛ گرجی‌فرد، حمیدرضا، «بررسی ابعاد جرم شناختی مواد تراریخته، از منظر جرم‌شناسی سبز»، فصلنامه قضاوت، شماره نود و یکم، ۱۳۹۶.
- حاجیوند، امین و همکاران، «تروریسم زیست محیطی در حقوق کیفری ایران و فرانسه»، فصلنامه مطالعات حقوق کیفری و جرم‌شناسی، شماره دوم، ۱۳۹۷.
- خالقی، ابوالفتح؛ حجت‌الله، رشنواد، سیاست تقنینی کیفری ایران در صیانت از منابع آب با عنایت به اسناد بین‌المللی، فصلنامه پژوهش حقوق کیفری، شماره سوم، ۱۳۹۲.
- خان پور، لیلا و همکاران، «تحلیل و بررسی نقش قوانین کیفری ایران در حفاظت از محیط زیست و توسعه پایدار مقاصد گردشگری»، فصلنامه نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی، شماره چهارم، ۱۳۹۸.
- خمینی، روح‌الله، شرح حدیث جنود عقل و جهل، چاپ سوم، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۷.
- خمینی، روح‌الله، صحیفه نور، چاپ چهارم، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۷۷.
- دبیری، فرهاد؛ عباسپور، مجید؛ مکنون، رضا؛ آزادبخت، بی‌تا، «جایگاه محیط‌زیست در قوانین برنامه‌ای پس از انقلاب در ایران»، نشریه «علوم و تکنولوژی محیط‌زیست»، شماره اول، ۱۳۸۶.
- رضایی، رامین، «نگاهی به جایگاه و ماهیت حق بر محیط زیست سالم در حقوق بشر بین‌الملل»، مجله حقوق محیط زیست، شماره پنجم، ۱۳۹۷.
- رضانی قوام‌آبادی، محمدحسین؛ شفیق فر، حسن، «توسعه پایدار و حق بر محیط زیست سالم: چشم‌انداز نسل‌های آینده»، فصلنامه سیاست جهانی، شماره اول، ۱۳۹۵.
- سبحانی، جعفر، خدا و نظام آفرینش، چاپ اول، تهران، انتشارات قائم، ۱۳۵۳.
- شمسایی، محمد، «حقوق بین‌الملل اقتصادی و اصل توسعه پایدار»، مجله پژوهش حقوق و سیاست، شماره بیست و هفتم، ۱۳۸۵.
- عابدی، زهرا و همکاران، «تجربه و تحلیل اقتصادی جرائم زیست محیطی در ایران و مشکلات اجرایی آن»، فصلنامه علوم و تکنولوژی محیط زیست، شماره چهارم، ۱۳۹۳.

- عباسی، محمود؛ صفایی، سهیلا، «بررسی اصول چهارگانه اخلاق زیستی از منظر فقه و حقوق اسلامی»، فصلنامه اخلاق زیستی، شماره دوم، ۱۳۹۰
 - عمیق، محسن؛ حسینی، سید فضل‌الله، اخلاق زیست‌محیطی در اسلام، چاپ سوم، قم، انتشارات استاد مطهری، ۱۳۸۵.
 - فتحی واجارگاه، کوروش؛ محسن، فرمehینی فراهانی، دانش زیست محیطی زنان برای توسعه‌ی پایدار، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۲.
 - فراهانی فرد، سعید، «دولت اسلامی و آرمان حفظ محیط زیست»، همایش اقتصاد اسلامی و توسعه، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۸۷.
 - قدیر، محسن، «حق بر محیط زیست از منظر حقوق بشر بین‌الملل و اسلام»، نشریه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، شماره چهارم، ۱۳۹۴.
 - محقق داماد سید مصطفی، الهیات محیط زیست، چاپ اول، تهران، انتشارات موسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۹۳.
 - محقق داماد، مصطفی، قواعد فقه، جلد اول، چاپ سوم، تهران، انتشارات سمت، ۱۳۷۴.
 - مشهدی، علی؛ کشاورز، اسماعیل، «تأملی بر مبانی فلسفی حق بر محیط زیست سالم»، مجله پژوهشنامه حقوق اسلامی، شماره سی و ششم، ۱۳۹۱.
 - مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، چاپ سوم، تهران، انتشارات صدرا، ۱۳۷۸.
 - مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، چاپ سوم، قم، انتشارات دارالمکتب الاسلامیه، ۱۳۶۹.
 - منصوری نعلبندان، جواد، «عدالت کیفری در پرتو حقوق شهروندی»، فصلنامه پژوهش‌های حقوقی قانون یار، شماره پانزدهم، ۱۳۹۹.
 - مهرآرا، اسدالله و همکاران، «بررسی نقش حفاظت از محیط‌زیست در توسعه پایدار»، ماهنامه مطالعات کاربردی در علوم مدیریت و توسعه، شماره سوم، ۱۳۹۷.
 - میرزاده، نادر؛ سپهری فر، سیما، «تعامل حق بر محیط زیست سالم و حق بر بهداشت»، مجله مطالعات حقوق بشر اسلامی، شماره چهارم، ۱۳۹۲.
 - ناصرزاده، هوشنگ، اعلامیه‌های حقوق بشر، چاپ اول، تهران، انتشارات ماجد، ۱۳۷۲.
 - نجفی، زین‌العابدین؛ نجفی، زهره، «تزامم حق بر محیط زیست انسان با حق بر توسعه از منظر شریعت»، نشریه انسان پژوهی دینی، شماره چهل و سوم، ۱۳۹۹.
 - نیامیری، آیدین، «محیط‌زیست در اینترنت»، نشریه موج سبز، شماره ششم، ۱۳۸۹.
 - هاشمی علی‌آبادی، سیداحمد، «تحلیل مسئولیت‌های اخلاقی انسان در مورد محیط زیست با تکیه بر آیات قرآن کریم»، پژوهشنامه معارف اسلامی، شماره سی و نهم، ۱۳۹۸.
- عربی**
- ابن منظور، جمال‌الدین محمدبن الکریم، لسان العرب، بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۹.
 - بجنوردی، میرزاحسن، القواعد الفقهیه، جلد اول، قم، مؤسسه اسماعیلیان، ۱۳۷۱.
 - راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ القرآن، دمشق - بیروت، دارالعلم الدار الشامیه، ۱۴۲۲.
 - زمخشری، محمود، الکشاف عن حقایق غوامض التنزیل، جلد سوم، قم، دارالکتب العربی، ۱۴۰۷.

- Journal of Management Knowledge; 71(71): 21.
- Gilman-Robert (1996), URL, [www.context.org/ICIB/DEFS/AIA Def. Htm](http://www.context.org/ICIB/DEFS/AIADef.Htm).
 - Ginther K. (1992) "The Domestic Policy Function of a Right of People to Development: Popular Participation a New Hop for Development and a Challenge for the Discipline" The Right to Development in International Law, Chowdhury, S. R. (ed.), Martinus Nijhoff.
 - Hardoy, J. et al. (1992) Environmental problem in Third word cities. Earthcan, London.
 - Hassan, M. J., G. Zhang, F. Wu, K. Wei and Z. Chen. 1992. Zinc alleviates growth inhibition and oxidative stress caused by cadmium in rice. J. Plant Nutr. Soil Sci. 168: 89-88
 - Hossain, K. (1992) The Rio Conference and Post-Rio: the New International Economic Order, International Legal Issues Arising under the United Nations Decade of International Law, N. Al-Naumi et al. (eds), 1199- 1208.
 - Nayak, R. K. (1992) "Evolving Right to Development as a Principle of Human Rights Law" The Right to Development in International Law, Chowdhury, S. R. (ed.), Martinus Nijhoff.
 - Roseland, M. (1997). Eco-city Dimensions: Healthy Communities Healthy Planet, Gabriola Island, B.C., New Society Publishers.
 - Sands, PH. (1994) "International Law in the Field of Sustainable
 - طباطبایی، محمدحسین، المیزان، جلد هیجدهم و شانزدهم، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه‌ی علمیه‌ی قم، ۱۴۱۷.
 - طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، تهران، نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۷.
 - فیروزآبادی، محمد بن یعقوب، قاموس المحيط، بیروت، دار الفکر، بی‌تا.
 - قرطبی، محمد بن احمد، الجامع الاحکام القرآن، جلد سوم، قم، مؤسسه تاریخ العربی، ۱۴۰۵.
 - کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، چاپ چهارم، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۳.
 - موسوی خمینی، روح الله، الرسائل، تهران، نشر مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ۱۳۸۵.
 - موسوی همدانی، سید محمد باقر، ترجمه تفسیر المیزان، جلد اول، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴.
 - نراقی، ملأ احمد، عوائد الایام، قم، انتشارات بصیرتی، ۱۴۰۸.
 - نوری، میرزا حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم، مؤسسه آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۰۸.
- لاتین**
- Choudhary, M., L. D. Bailey, C. A. Grant and D. Leisle. 1992. Effect of Zn on the concentration of Cd and Zn in plant tissue of two durum wheat lines. Can. J. of Plant Sci. 75: 445-448
 - Gholipour, Reza (2008). Analysis and Possibility of the Good Governance Pattern in Iran on Focusing Government Role.

- Development”, The British Yearbook of International Law, 303-381
- Singh, G. (1992) Global Environmental Change and International Law, New Dehli.
 - Singh, N. (1998) “Sustainable Development as a Principle of International Law” International Law and Development, Waart, P. D. et al. (eds) Martinus Nijhoff.
 - Trinidad, A.A.C (1994) Relations between Sustainable Development and Economic, Social and Cultural Rights: Recent Development, International Legal Issues Arising under the United Nations Decade of International Law, N. Al-Naumi et al. (eds) 1015-1077.
 - Vienna Declaration and Programme of Action of the World Conference on Human Rights (June 25, 1993).

